

КОЗАК МАМАЙ

феномен одного образу та спроба прочитання
його культурного «ідентифікаційного» коду

Станіслав Бушак: дослідження
Валерій та Ірена Сахарук: каталог

Видання друге, доповнене 2008

РОДОВІД

ПРО АВТОРСТВО «МАМАЇВ»

А що, власне, відомо нам про мистців–виконавців картин «Козак Мамай», адже переважна більшість цих творів є недатованими і без авторського підпису? Свідчень мало і вони суперечливі. Усе ж, уважне дослідження дозволяє відшукати певні дані, що проливають світло на цю проблему.

Так, один із дослідників козацької доби Пантелеймон Куліш в своїх «Записках о Южной Руси» пише про запорожця–маляра, який ілюстрував книгу Олександра Івановича Рігельмана «Летописное повествование о Малой России». Ця книга, написана у 1778–1786 роках, уперше побачила світ в Москві у 1847 році, завдяки зусиллям Йосипа Бодяньського. «Вспомним Запорожца, который рисовал костюмы для "Летописное повествование о Малой России" Ригельмана. Такой мастер мог сочинить изображение Запорожца–кобзаря и стихи под ним, которые сделали народною и саму картину»¹⁰³.

За свідченнями Павла Жолтовського, цим художником був Тимофій Калинський, про якого він пише наступне: «Тимофій — маляр. У 1778–1782 рр. виконав близько 30 великих акварелей із зображенням козаків, запорожців, міщан, посполитих степового та чернігівського селянства. Ці акварелі знаходились у збірках

101. Білецький П. О. Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. С. 211.

102. Білецький П. О. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. С. 194, 276.

103. Куліш П. «Записки о Южной Руси». — СПб., 1856, т. 1. — С. 192.

42. **Козак–бандурист. Середина XVIII ст.**
Невідомий художник. Розфарбований малюнок з
«Кужбушків» Києво–Лаврської іконописної майстерні

43. **Козак–бандурист. Середина XVIII ст.**
Невідомий художник. Тушований малюнок з
«Кужбушків» Києво–Лаврської іконописної майстерні

44. **Козак–бандурист. Середина XVIII ст.**
Грицько Маляренко. Тушований малюнок з
«Кужбушків» Києво–Лаврської іконописної майстерні

"Императорского общества и древностей российских" в Москві»¹⁰⁴.

Точні роки життя Тимофія Калинського невідомі, але його упевнено можна відносити до митців другої половини (а то й середини) XVIII ст. Найімовірніше він був близьким знайомим О. І. Рігельмана, а високий мистецький рівень ілюстрацій вказує на те, що це був професійний художник. До названої серії належить, зокрема, композиція «Запорожці» (або ж «Козаки гуляють»), де зображено двох козаків, один з яких сидить у класичній позі «мамая» з бандурою, а другий танцює перед ним.

Серед авторів «мамаїв» були і мистці–професіонали. Це підтверджує той факт, що в «кужбушках» (альбомах учбових малюнків) Києво–Печерської Лаврської іконописної майстерні, де працювали професійні художники, виявлено три зображення козаків–бандуристів. Причому, один з них зображений в повний зріст, а двоє інших — в класичній («східній» зі схрещеними ногами) позі Мамаєва.

Автор одного з цих малюнків відомий, два інші не підписані. Це — Грицько Маляренко, про якого П. Жолтовський пише наступне: «Грицько Маляренко — учень малярні Києво–Печерської Лаври. В лаврському кужбушку XIX–120 / 8448 уміщено його 176 підписних малюнків тушшю. Підписи як повні — "Грицько рисовав", "рисовал Грицько Маляренко" (а також — "Грицько", "Грицько Маляренко рисовал подольский"), так і скорочені — "ГР", "РГМ". На деяких, крім підпису, зустрічаються дати 1753, 1754 та 1755»¹⁰⁵.

На одному з цих аркушів (№10) є зображення «Козака–бандуриста» (папір, тушований малюнок), що датується серединою XVIII ст. (ймовірно поміж 1753–1755 роками).

Збереглося також чотири твори початку, першої половини та середини XIX ст., прізвища авторів яких відомі. Зокрема, в експозиції Одеського історико–краєзнавчого музею зберігається картина «Козак–бандурист» (папір, наклеєний на полотно, олія; № И–78), що надійшла у 1955 р. з Одеського археологічного музею. Автор та дата виконання відомі з напису на творі: «картину рисоваль Прапорщикъ Брашивановъ ноября 9–го числа 1821»¹⁰⁶.

104. Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 135.

105. Жолтовський П. М. Малюнки Києво–Печерської іконописної майстерні. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 158; Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. — С. 145–146.

106. Озерянская И. М., Солодова В. В. Выставка «Исторический портрет XVIII – начала XX вв.» из фондов Одесского историко–краеведческого музея. / Каталог. — О., 1996. — С. 4.

107. Там само, С. 30.

45. **Запорожці.**
Тимофій Калинський.
1778–1782 рр.
Акварель.

Жодної іншої інформації про художника Брашиванова, окрім того, що він був військовим, немає: «Роки життя невідомі. Художник-любитель першої половини XIX ст.»¹⁰⁷.

Невідома також і його національність. Художній рівень твору невисокий: це робота явно не професіонала, а радше людини, яка інколи бере пензель у руки.

У Національному художньому музеї в Києві зберігається два майже однакові за композицією та деталями твори «Козака Мамаю», написані олійними фарбами на полотні, автором яких є Петро Рибка (принаймні — однієї точно). Один твір датується XIX століттям, а інший — 1855 роком.

Картина з 1855 року (№ Ж-812) до 1927 року перебувала у збірці знаменитого київського колекціонера Павла Потоцького, а в 1927–1934 роках — в Києво-Печерській Лаврі. Відносно Петра Рибки, то виходить, що він був самодіяльним художником. За відомостями К. Климової, на картині, придбаній у 1889 р. Потоцьким у козака з Переволочної, стоїть напис «1855 года іюля 21. А рисоваль козакъ Петро Федоровъ Рыбка».

В Російському Етнографічному музеї зберігається картина «Козак-бандурист» роботи Флейшера (з написом «МАКСИМЪ ЗАЛЪЖНЯКЪ»). Цей твір (олія на полотні), що датується 1858 роком, написано безсумнівно також самодіяльним майстром. Образ козака з бандурою аж ніяк не збігається з найбільш достовірним портретом Максима Залізняка (XVIII ст.), котрий нині зберігається в Сумському художньому музеї. Флейшер написав портрет Залізняка так: посадив гайдамаку в позу Мамаю та дав йому в руки музичний інструмент, що дуже віддалено нагадує кобзу.

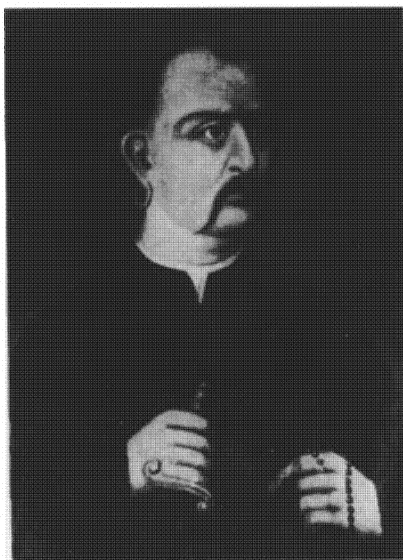
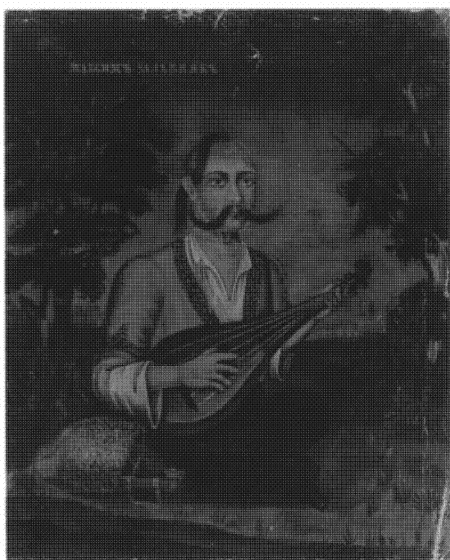
Ще один «мамай» належить пензлю французького лікаря Домініка П'єра де ля Фліза (1787–1861), який осів в Україні, поблизу Ніжина,

46. **Козак Мамай, 1821 р.**
БРАШИВАНОВ
Папір, наклеєний на полотно, олія, 64 x 85,5
Одеський історико-краєзнавчий музей

49. **Козак Мамай, 1855 р. (фрагмент)** → →
ПЕТРО РИБКА
Походження невідоме
Полотно, олія, 70 x 83
Національний художній музей України

50. **Козак Мамай. Копія з картини Петра Рибки, XIX ст. (фрагмент)** → → →
Походження невідоме
Полотно, олія, 71 x 73,5
Національний художній музей України

47. **Максим Залізник.**
ФЛЕЙШЕР. 1858 р.
Новомиргород, Херсонщина
Полотно, олія, 52 x 42
Російський Етнографічний Музей

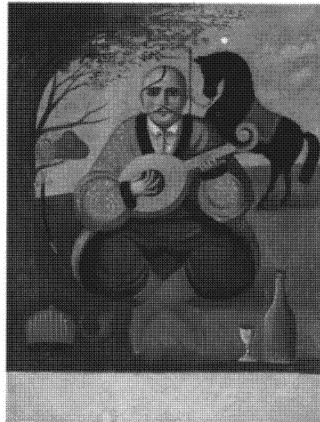
48. **Послушник Мотронівського монастиря запорожець Максим Залізник.**
Невідомий художник.
Кінець XVIII ст. Полотно, олія.

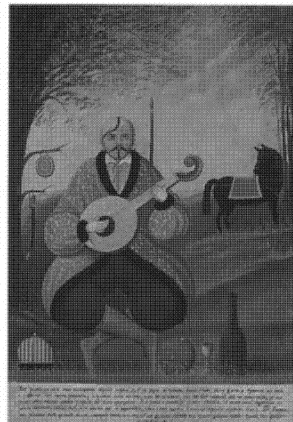

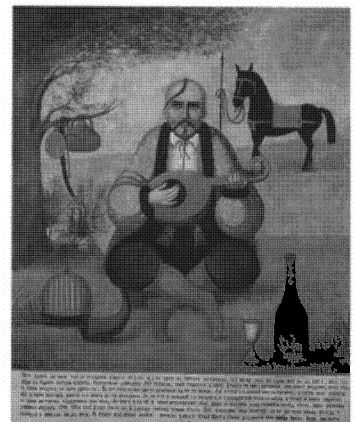
51. Козак Мамай, поч. XX ст.
 Полікарп Захаренко (1876-1934)
 Полтавська обл.
 Полотно, олія, 99 x 71
 Полтавський художній музей

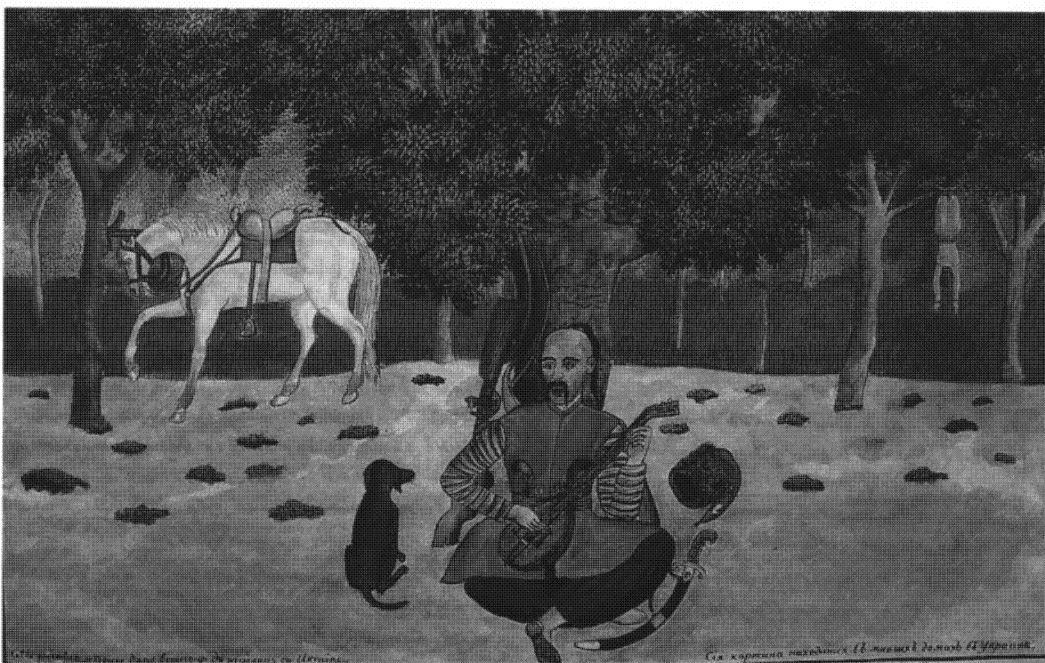
52. Козак Мамай, поч. XX ст.
 Полікарп Захаренко (1876-1934)
 Полотно, олія, 97,2 x 74,3
 УЦНК «Музей, Івана Гончара»

53. Козак Мамай, поч. XX ст.
 Полікарп Захаренко (1876-1934)
 Полотно, олія, 106,5 x 75
 Приватна збірка (Київ)

54. Козак Мамай, поч. XX ст.
 Полікарп Захаренко (1876-1934)
 Полотно, олія, 95 x 79
 Музей народної архітектури та побуту
 НАН України

Ся картина називається «Козак Мамай» і виконав її український художник Полікарп Захаренко.

Ся картина називається «Козак Мамай» і виконав її український художник Полікарп Захаренко.

**Де брицанд
 Мамай
 Разоуніцьк
 Мамай**

Мамаєв писав.

Козак Мамай, який грає на бандурі, сидить під великим дубом. Поруч нього стоїть його коня, а поруч сидить його собака. На задньому плані видно ліс.

55. Розбійник Мамай.
 Де-ля-Фліз.
 1854.
 Папір, акварель.
 Національна бібліотека України
 ім. В. Вернадського

56. Козак-бандурист, поч. XX ст.
 Федір Стівбуненко
 (прибл. 1864 - 1933)
 Полотно, олія, 95 x 76
 Полтавський художній музей

57. Козак-бандурист, 1928 р.
 Федір Стівбуненко
 (прибл. 1864 - 1933)
 Остап'є, Великобагачанський р-н,
 Полтавська обл.
 Полотно, олія, 98 x 79,3
 УЦНК «Музей Івана Гончара»

58. Козак-бандурист, 1929 р.
 Федір Стівбуненко
 (прибл. 1864 - 1933)
 Полотно, олія, 95 x 76
 Приватна збірка (Київ)

після російсько–французької війни 1812 року. Він скопіював (акварель на папері) одну з народних картин, підписавши її «Розбійник Мамай». Цікаво, що в цьому творі біля козака з бандурою зображено не лише коня, а й песика (надзвичайно рідкісна, але дуже реалістично–переконлива композиційна деталь картини).

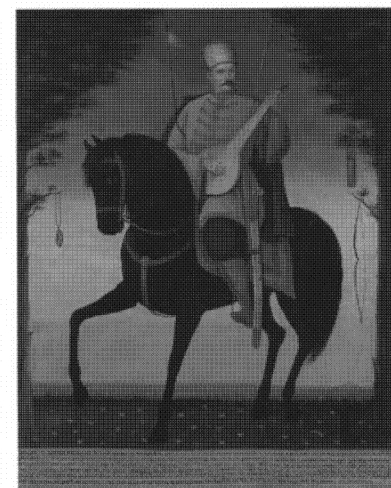
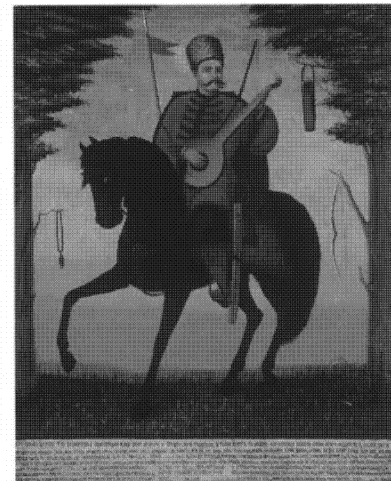
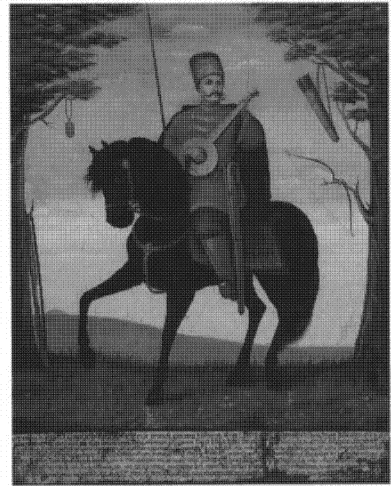
Ось фактично і всі давні «мамаї», що зберігають усталений канон класичної композиції, і автори яких нам відомі. Серед шести відомих нам авторів «мамаїв», два були українськими козаками (Петро Рибка та Тимофій Калинський), два — найімовірніше неукраїнцями (Брашіванов та Флейшер), один — французом (де ля Фліз), а один — українець Грицько Маляренко, професійним іконописцем. Два інші «мамаї» з «кужбушків», автори яких невідомі, свідчать про те, що не лише Г. Маляренко міг писати образ «Козака Мамає» (та світські твори), а і його колеги–професіонали.

Таким чином, навіть на основі цих відомостей можна зробити висновок, що картини «Козак Мамай» писали як професійні, так і непрофесійні художники.

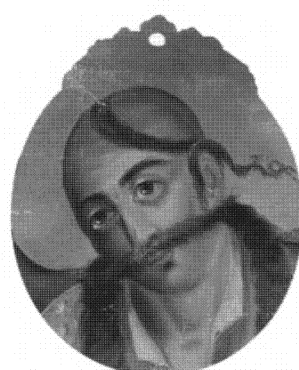
Пізніше до образу «козака мамає» зверталися Т. Шевченко, Л. Жемчужников, І. Рєпін та інші професіонали, а також численні народні майстри, відтворюючи, залежно від своєї майстерності, образ козака–бандуриста, сформований століттями української національної історії. Попри збереження пластичного канону, стилістика мамаїв другої половини XIX ст. значно змінилася, позаяк писали їх професійні художники, які здобували фах в академічних школах, з характерними для неї рисами анатомічної передачі форми за допомогою світлотіні та використанням лінійної перспективи.

З іншого боку, почав розвиватися і композиційний канон «мамаїв», що яскраво видно на прикладі творів народного художника з Полтавщини Федора Стівбуненка (1864–1933). Він є автором картин, де козак сидить на баскому коні, граючи на бандурі під час руху. Ясно, що це зовсім інша, ніж класична, композиція.

Водночас, інший маляр з Полтавщини (с. Остап'є Великобагачанського району), Полікарп Захаренко (1876–1934) — сучасник Федора Стівбуненка — в першій третині XX ст. написав чорити картини відомих нам «мамаїв», наслідуючи усталені класичні композиції, тобто залишаючи незмінним вивірений віками пластичний канон. І більшість сучасних художників (як самодіяльних, так і професійних) пише своїх «мамаїв», залишаючи непорушним композиційне ядро усталеного образу.

ЗМІСТ	Вступ	8
	З історії дослідження	12
	«Мамаї» в історичних дослідженнях і топонімічних назвах	18
	«Козаки–мамаї» та духовні традиції українського кобзарства	29
	Зв'язок «мамаїв» із вертепними виставами	33
	Композиційні варіації «мамаїв» та деякі історичні паралелі	42
	Зв'язок «мамаїв» з іконописом, козацьким портретом та народним малярством	48
	Про авторство «мамаїв»	57
	Ще раз про написи на «мамаях»	64
	Каталог	121
	Повний перлік ілюстрацій	298

Козак Мамай

Альбом

дизайн

Ілля Павлов, Марія Норазян

автори

Станіслав Бушак: вступна стаття

Валерій та Ірена Сахарук: каталог

переклад англійською мовою

Орися Трач

редактори

Ростислав Забашта

Настя Голтвенко

редактори англомовного тексту

Тимофій Фрізен, Вільям Нолл

керівник проекту

Лідія Лихач

фотографи

Максим Афанасьєв, Сергій Глабчук,

Борис Дверний, Валерій Куделя,

Леонід Куликов, Олег Куцкій,

Ілля Левін, Віктор Луць, Юрій Малієнко,

Сергій Марченко, Володимир Недяк,

Валерій Хлебцевич

кольорокорекція

Олексій Богословський

Підписано до друку: 14.10.08

Формат: 64x104/8. Папір крейдований

Ум. Друк. Арк. 38 Облік.-вид. арк. 40

ВИДАВНИЦТВО РОДОВІД www.rodovid.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців

серія ДК № 1230 від 12.02.2003

Друк: 000 «Новий друк»

1, вул. Магнітогорська, Київ, Україна 02660

К 59 **Козак Мамай**: Альбом / К 59 Автор вступної статті: Станіслав Бушак,
Відповідальний за випуск: Валерій Сахарук. – К.: Родовід, 2008. – 304 с.
ISBN 978-966-7845-50-6

Художній альбом «Козак Мамай» -

перша книга кількатомного видавничого проекту. Цей том містить наукову розвідку зі спробою прочитання культурного «ідентифікаційного» коду феномену Козака Мамай, а також каталог «мамаїв» XVII – початку XX ст. із музейних та приватних збірок (понад 95 творів). Альбом виданий українською і англійською мовами.

Для мистецтвознавців, а також шанувальників української культури.

УДК 75.041.2 (084.12)

ББК 85.16